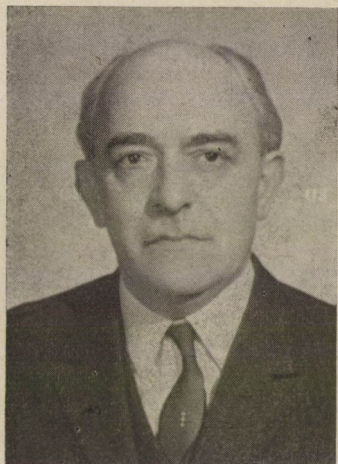

Akadémiai székfoglalók

PACH ZSIGMOND PÁL AKADÉMIKUS

A Magyar Tudományos Akadémia 1970. évi közgyűlésén Pach Zsigmond Pál MTA levelező tagot, az MTA Történettudományi Intézetének igazgatóját, rendes tagjává választotta.

Pach Zsigmond Pál a magyar marxista gazdaságtörténeti kutatás megalapozója és kiemelkedő képviselője. Tudományos tevékenysége elsősorban a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet magyar és kelet-európai folyamatainak kutatására összpontosul, s ennek keretében a nemzetközi tudományos közvélemény figyelmét és elismerését kiváltó, maradandó értékű eredményekre jutott az eredeti tőkefelhalmozás, az ún. második jobbágyság kelet-európai folyamatai, a nyugat-európaiatól való elkanyarodás problematikája, a nyugat-keleti kereskedelem, illetve a világkereskedelmi útvonalak kérdésköre feltárásában.

Levelező taggá történt megválasztása óta eltelt 8 esztendő alatt közzétett kutatási

eredményei elsősorban a marxista komparatiztika megalapozása, elméleti és módszertani kérdései tisztázása jegyében születtek. E munkálatokat jellemző széleskörű tudományos felkészültség, kiváló elméleti megalapozottság és készség, éles problémalátás segítették elő, hogy az elmúlt években Pach Zsigmond Pál nemzetközi reputációt szerzett, s ma már a szakemberek körében nemcsak mint a magyar, de általában a marxista történetírás egyik legmarkánsabb művelőjeként, egyik legelismertebb szakértőjeként tartják nyilván. Számos külföldi előadás — különböző egyetemeken és kongresszusokon — tanúsítja a munkássága iránti nemzetközi érdeklődést, mint ahogy 1965-ben e munkásság elismeréseként választották a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság Végrehajtóbizottságának tagjává is.

Munkásságának kiemelkedő eredménye, hogy intenzív tudományos tevékenysége elismerésre méltó oktatói és nevelői munkával párosul, s körü-

lötte fiatal marxista gazdaságtörténészek tevékeny köre alakult ki, ami máig is egyedülálló a felszabadulás utáni történettudományban.

Pach Zsigmond Pál kiemelkedő szakmai ismeretei és magas elméleti színvonala nem csupán a tudományos munkában és oktatásban érvényesülnek, de gyümölcsözően hatottak abban az igen sokirányú tudományos szervező tevékenységben, amelyet mindig kifejtett s különösen az elmúlt esztendőkből kifejt. Éveken át mint a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem rektora dolgozott az egyetemi reform megvalósításán, több mint két esztendeje pedig az MTA Történettudományi Intézetének vezetését vette át. Irányításával indult meg s halad előre a magyar történettudomány felszabadulás utáni legnagyobb vállalkozása: a tízkötetes magyar szintézis munkálatai. Emellett az elmúlt esztendőkből, az Akadémia társadalomtudományi irányító szerepének megnövekedésével, fontos feladatot kapott az Akadémia elnökségi tagjaként a társadalomtudományi kutatómunka irányításában és koordinálásában.

AKADÉMIAI SZÉKFOGLALÓ ELŐADÁS

Az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztálya 1970. június 1-i nyilvános osztályülésén Pach Zsigmond Pál akadémikus

„Közép-Kelet-Európa és a nemzetközi kereskedelem a XVI—XVII. században”

címmel az alábbi székfoglaló előadást tartotta.

KÖZÉP-KELET-EURÓPA ÉS A NEMZETKÖZI KERESKEDELEM A XVI—XVII. SZÁZADBAN

PACH ZSIGMOND PÁL

A címben rejlő kérdés mintha szuggerálná a következő választ: Közép-Kelet-Európa¹ nemzetközi kereskedelmi szerepe *csökkent* a XVI—XVII. század folyamán. Hiszen ezek a századok voltak a tanúi a nemzetközi forgalom roppant arányú kitágulásának, fő útvonalai áthelyeződésének a Földközi-tenger medencéjéből az Atlanti-óceán partjaira: Közép-Kelet-Európától jóval távolabb eső területekre, — ezek a századok voltak a tanúi új földrészek bekapcsolódásának a bontakozó modern világgazdaságba: új földrészekének, amelyek hatalmas területeket és mérhetetlen természeti kincseket kínáltak.

S kétségtelen: a nemzetközi kereskedelmi útvonalak áttolódása, a távolsági forgalom új, atlanti-parti központjának kialakulása — függetlenül attól, hogy ennek elsődleges oka az új világtengeri útvonalak feltárása: Afrika körülhajózása, Amerika felfedezése volt-e, sőt függetlenül attól is, hogy a középkori távolsági (levantei) kereskedelem útvonalai mennyiben érintették eddig Közép-Kelet-Európa országait² — végső soron hátrányosan hatott Európa e részére: hozzájárult a fejlődésben való elmaradásához, tőkés átalakulásának megkéséséhez, a kései feudalizmus hosszan elhúzódó periódusának közbeiktatódásához.

Ámde ez a hatás, ez az oksági összefüggés történelmileg nem olyan közvetlenül, nem olyan egyrétűen érvényesült, ahogyan korábban a szakirodalomban is számosan értelmezték, hogy ti. az említett változások folytán Közép-Kelet-Európa nemzetközi kereskedelmi szerepe csökkent; a világforgalom fő sodrából való kirekedése vagy attól távolesése pedig a városok, általában az addig elért polgári életviszonyok visszahanyatlását, Nyugat-Európához képest egyre fokozódó elmaradását vonta maga után.

Ezt a véleményt a magyar irodalomban, eddigi vizsgálódásaink szerint, elsőként Berzeviczy Gergely fejtette ki, az ázsiai-európai világkereskedelemről

¹ A „Közép-Kelet-Európa” kifejezéssel azt a történelmi régiót kívánjuk jelölni, amely Lengyelországot, Csehországot és Magyarországot foglalta magában.

² Az első kérdésre l. *Pach Zs. P.*, A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XVI—XVII. századi áthelyeződésének kérdéséhez. *Századok*, 1968. 5—6. sz. 863—896. old., különösen 865—867. old. — A másik kérdést, a következőkben jelzett historiográfiai problémával összefüggésben, külön tanulmány tárgyává kívánjuk tenni.

1808-ban, ill. az északi kereskedelemről 1814-ben közzétett tanulmányaiban.³ A német történetírásban ez a felfogás ugyanez idő tájt Karl Hüllmann⁴ és Arnold Heeren⁵ kereskedelem-történeti művei nyomán jelent meg: mindkettő 1808-ban látott napvilágot, — úgyszintén a napóleoni kontinentális zárlat aktuális körülményeitől inspirálva.⁶

Érdekes lenne közelebbről is megtekinteni e koncepció keletkezését csakúgy, mint jó másfélszázados utóéletét. Nem kevés tanulsággal szolgálna egy ilyen áttekintés a történetpolitikai és gazdaságpolitikai gondolkodás újabkori fejlődéstörténetéhez. Ezúttal azonban nem ezt a historiográfiai feladatot tűztük magunk elé, hanem magát a történelmi problémát, a gazdagságtörténeti elemzést. Ebből a szempontból nézve pedig hangsúlyoznunk kell: az idézett következtetések ugyan fontos történeti összefüggéseket revelálnak, de a közelebbi vizsgálat világánál fölöttébb egyszerűsítőnek tűnnek és módosításra szorulnak. A kutatások arra vallanak: Közép-Kelet-Európa nemzetközi kereskedelmi szerepe éppen fontosabbá vált, *növekedett* a tárgyalt korszakban: a modern világgazdaság létrejöttének első periódusában. Ennek a növekedésnek a jellege, sajátosságai egyfelől, a modern világkereskedelem kialakulási folyamatának új jelenségei, újabb szakaszába lépése másfelől, érlelték meg, bontakoztatták ki azután — mintegy a XVII. század közepére — a negatív értelmű fordulatot Közép-Kelet-Európa nemzetközi kereskedelmi-gazdasági szerepében, — talán ezt is hozzátehetjük: történelmi sorsában.

Ennek a fejlődésmenetnek néhány fontosabb mozzanatát kíséreljük meg röviden felvázolni értekezésünkben.

I.

A nemzetközi kereskedelem tanulmányozását korszakunkban — már a XV. századtól kezdve — nemcsak nagyarányú mennyiségi kiterjedése teszi izgalmasan nehézé, hanem főképp minőségi bonyolódása: az a tény, hogy a távolsági áruforgalom két, elvileg különböző típusa lép immár elénk — a középkori típusú és a modern típusú nemzetközi kereskedelem —, de a történeti valóságban összeszővődve, egybefonódva.

Fogalmi meghatározást kell itt közbevetnünk. A továbbiakban „*modern*”-nek nevezzük a nemzetközi áruforgalmi kapcsolatokat azt a típusát, amely

³ Magyar fordításuk: Gaal J., Berzeviczy Gergely élete és művei. Bp., 1902., különösen 288—290., 306—307. old.

⁴ K. D. Hüllmann, Geschichte des byzantinischen Handels bis zum Ende der Kreuzzüge. Frankfurt, 1808.

⁵ A. H. L. Heeren, Versuch einer Entwicklung der Folgen der Kreuzzüge für Europa. Göttingen, 1808.

⁶ Az idézett művek azt a tételt állították fel, hogy a középkor századaiban a Duna vonala volt a nemzetközi kereskedelem egyik fő útja. — Vö. F. Bastian, Die Legende vom Donauhandel im Frühmittelalter. Vierteljahrschrift für Sozial-und Wirtschaftsgeschichte. XXII. Bd. 1929. 292—296. old.

az európai gazdaság növekedésében, az árutermelés fejlődésében, a társadalmi munkamegosztás előrehaladásában gyökerezett, és közfogyasztási cikkeket (továbbá ipari nyersanyagokat) közvetített szélesedő felvevő piac számára növekvő mennyiségben, — szemben a „középkori típusú” (régí típusú) távolsági kereskedelemmel, amely lényegét tekintve, nem az európai gazdaság árutermekeinek forgalmát jelentette, hanem túlnyomó részben keleti (ázsiai) fűszereket és luxusárúkat: levantei cikkeket juttatott európai piacokra, s főképpen úri (és gazdag polgári) rétegek fényűzési igényeinek kielégítését szolgálta.

Ezeket a definíciókat alkalmazva, a következőképpen írhatjuk le az értekezésünk tárgyává tett fejlődésmenet három lényeges mozzanatát:

1. A modern típusú nemzetközi kereskedelem — amely az európai gazdaság belső növekedéséből sarjadt, s annak szerves igényeiből nyert újabb és újabb ösztönzést — mélyen visszanyúló történelmi előzmények után, a XV—XVI. században bontakozott ki, kezdett felzárkózni a középkori típusú távolsági forgalom mellé —, hogy mindjobban felívelve utóbb túlszárnyalja, háttérbe szorítsa azt (illetőleg a maga képére formálja át).⁷

2. A modern típusú kereskedelem kibontakozása, a nemzetközi forgalom *áruösszetételének* eltolódása a közfogyasztási cikkek javára — a fő kereskedelmi *útvonalak* áthelyeződését, irányváltozását vonta maga után: a közfogyasztási cikkek interregionális forgalmának útvonalai szükségképpen eltértek a fényűzési cikkeket közvetítő régi típusú távolsági kereskedelem útvonalaitól. A Földközi-tenger medencéjének kereskedelmi jelentősége csökkent a balti-északi-tengeri zónához viszonyítva, s az új típusú piaci kapcsolatok révén izmosodó atlanti parti hajózás — a Szund-szorostól Gibraltárig — vált mindinkább a nemzetközi forgalom fő ütőerévé.

3. A nemzetközi kereskedelem jellegének, árústruktúrájának változása s a fő kereskedelmi útvonalak eltolódása szükségszerűen együtt járt az áruforgalom *közvetítőinek* megcserélődésével is: a nemzetközi kereskedelmi hegemónia az észak-itáliai (velencei, genovai) és az észak-német (Hanza) kereskedőkről fokozatosan átszállt a hollandokra, majd később az angolokra. A hollandok kereskedelmi felemelkedése kezdettől fogva szervesen összefüggött az új típusú forgalmi kapcsolatok térhódításával: egyfelől a Baltikumhoz kapcsolódó közép-kelet-európai területek gabonájának és egyéb őstermekeinek, másfelől az atlanti parton fekvő nyugat-európai iparvidékek posztójának és egyéb árucikkeinek közvetítésével.⁸

⁷ Az átformálódásra jellemző a „gyarmatáru” kifejezés jelentésváltozása. Eleinte főleg értékes fűszereket, fényűzési cikkeket jelentett; utóbb egyre inkább cukrot, kávé, teát stb., amelyek hovatovább széles rétegek fogyasztásának elemévé váltak. — A „kolonialwaren” középkori fogalmára l. E. E. Rich, Preface. The Cambridge Economic History of Europe. Vol. IV. The Economy of Expanding Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. Cambridge, 1967. XIII. old.

⁸ E három mozzanat részletesebb leírására-elemzésére l. a 2. jegyzetben hivatkozott tanulmányunkat, különösen 865—876. old.

4. Az előbbieken röviden vázolt három mozzanat a nemzetközi kereskedelem XV—XVII. századi fejlődésmenetének, persze, csupán *egyik* fő folyamatát: *európai* aspektusát jelzi. A *másik*: az *Európán túlmenő* folyamat, az új világtengeri útvonalak feltárása és használatba vétele, ami Amerika felfedezésével és az Indiába vezető közvetlen tengeri út megnyitásával a XV—XVI. század fordulóján vette kezdetét.

A két folyamat között — bár a továbbiakban szoros kölcsönhatásba kerültek egymással és számos vonatkozásban úgyszintén egybefonódtak — annál is indokoltabb különbséget tenni, mivel az atlanti parti forgalom előtérbe nyomulása, a hollandok kereskedelmi felemelkedése elsődlegesen a *modern* típusú kereskedelmi kapcsolatok kialakulásának fejleménye volt; viszont a felfedezéseket, az új világtengeri útvonalak feltárását eredendően *nem az új* típusú kereskedelem kibővülésének igényei ösztönözték, hanem a régi típusú, középkori távolsági kereskedelem fő tárgyának: a keleti fűszereknek közvetlen megszerzése, valamint India mesés kincseinek birtokbavétele.

Sőt hozzátehetjük: az új óceáni útvonalakon, a Kelet- és Nyugat-Indiákról Európa felé áramló import a XVI. századon és a XVII. század jelentős részén át megtartotta ezt a — hogy úgy mondjuk — régi típusú áruösszetételét: Távolsági-Keletről elsősorban fűszert, Spanyol-Amerikából főleg nemesfémeket hoztak Európába.

Hadd említsünk csupán néhány jellemző adatot. A Spanyol-Indiákról 1594-ben az anyaországba beérkezett szállítmányok értékének 95,62%-át nemesfém (túlnyomóan ezüst) alkotta s csupán töredékét egyéb áruk; 1609-ben még mindig 84%-kal részesedtek a nemesfémek és csak 16%-kal más termékek.⁹ A Holland Kelet-Indiai Társaság importrakományainak, amelyeket 1619 és 1621 között indított útnak az Egyesült Tartományok felé, 74%-át bors és egyéb fűszerek tették, s alig több mint negyedrészt más gyarmati cikkek.¹⁰ Ugyanekkor (1621-ben) az Angol Kelet-Indiai Társaság behozataláról (pontosabban: a behozatal Angliában fogyasztásra került részéről) úgy vélekedtek, hogy az 2/3 részben borsból és egyéb fűszerféléből állt.¹¹

Vessünk viszont egy pillantást Közép-Kelet-Európára milyen árukat szállított a nyugat-európai piacokra ennek a régióknak két országa, Lengyelország és Magyarország ugyanebben az időszakban?

Lengyelország (és Litvánia) főként három áruajtta exportjával töltött be jelentős szerepet a XVI. századi Nyugat-Európa ellátásában: gabona-

⁹ Az egyéb áruk részesedése 1594-ben: bíborfesték 2,82%, bőrök 1,16%, indigó 0,29%. — *E. J. Hamilton*, *American Treasure and the Price Revolution in Spain, 1501—1650*. Cambridge, Mass., 1934, 33—34. old.

¹⁰ Mintegy 10%-át gyógyszerek, festékanyagok, 16%-át különféle textiliák. A borsszállítmányok részesedése viszont egymagában több mint 56%-ra rúgott. — *K. Glamann*, *Dutch-Asiatic Trade 1620—1740*. Copenhagen-The Hague, 1958. 13. old.

¹¹ 1/3 részben pedig indigóból és más festékanyagokból. — *Th. Mun*, *A Discourse of Trade from England unto the East Indies (1621) alapján közli E. Lipson*, *The Economic History of England*.⁴ Vol. II. The Age of Mercantilism. London, 1947. 288. old.

(rozs-), marha- (ökr-) és prém kivitelével. Ez a három árucikk a század közepén az ország nyugatra irányuló egész (szárazföldi és tengeri) kivitelének csaknem 90%-át adta. Míg a marha- és prémexport szárazföldi úton folyt, a gabonakivitel túlnyomórészt a Balti-tengeren bonyolódott le. Lengyelország tengeri kivitelén belül a gabona az 1565–1585 évek átlagában — önmagában 66%-kal részesedett; a többi nyersanyagok (fa, hamuzsír, kender) tették ki.¹²

Magyarország nyugati irányú kivitelét a XVI. század közepén két fontos tömegáru jellemezte: marhát (ökröt) és rezet exportált tekintélyes mennyiségben. A hazánk nyugat felé irányuló külkereskedelméről — ugyan a rézkivitel nélkül — tanulságos képet adó 1542. évi harmincadnaplók szerint, az ezekben regisztrált kivitelnek közel 90%-át egyedül a marhaexport alkotta.¹³ Vagy két évtizeddel később az ország török uralom alá került részéről nyugat felé irányuló kivitelnek majdnem 90%-át ugyancsak a marhaexport tette ki.¹⁴ Itt hozzá kell fűznünk: a 90%-os arányszámot a tekintélyes rézexport nélkül kell érteni. A rézkivitel 1542 körül — számításaink szerint — legalábbis 1/3-ára ment a marhakivitel értékének.¹⁵

Mindez azt jelenti: míg az amerikai és kelet-ázsiai gyarmatok a XVI. században és a XVII. század első évtizedeiben Nyugat-Európának túlnyomórészt nemesfémeket és fűszereket nyújtottak: vagyis a régi típusú távolsági forgalom jellegzetes áruit, — addig a közép-kelet-európai országok a nyugat-európai piacokat ezidőben főként gabonával és hússal látták el: vagyis az új típusú nemzetközi kereskedelem legfontosabb *mezőgazdasági* eredetű közfogyasztási cikkeivel, emellett mezőgazdaságból és bányászatból származó ipari nyersanyagokkal. — Ebben ragadhatjuk meg a vizsgált fejlődés menet negyedik lényeges mozzanatát.

5. Vegyük most szemügyre azt az áruforgalmat, amely Nyugat-Európa felől áramlott a közép-kelet-európai területek, ill. a tengerentúli gyarmatok felé. A Lengyelországba irányuló egész nyugat-európai kivitelben a XVI. század közepén a posztó (gyapjúszövet) 60%-kal volt képviselve, a tengeri úton lebonyolított kivitelben az 1565–1585 évek átlagában 48%-kal. A textilárúk után a második helyet a tengeri forgalomban a só, a szárazföldi forgalomban a vasárúk foglalták el.¹⁶ Magyarországot illetően megint sokban hasonló kép tárul elénk.

¹² A fa 5%-kal, a len és kender 12%-kal, a kátrány és hamuzsír 14%-kal részesedett a tengeri kivitelben. — *A. Mączak*, Eksport zbożowy i problemy polskiego bilansu w XVI–XVII. w. Pamiętnik X powszechnego zjazdu historyków polskich w Lublinie. Warszawa, 1968. 183. old.: *H. Samsonowicz*, Die Jahrmärkte in Polen im 16. Jahrhundert. Erste Tagung des Seminars für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Philipps-Universität zu Marburg an der Lahn, 1967.

¹³ *Ember Gy.*, Magyarország XVI. századi külkereskedelmének történetéhez. Századok, 1961. I. sz. 11–14. old.

¹⁴ *Káldy-Nagy Gy.*, Statisztikai adatok a török hódoltsági terület nyugat felé irányuló áruforgalmáról 1560–1564-ben. Történeti Statisztikai Évkönyv 1965–66. Bp., 1968. 32. old.

¹⁵ Magyarország külkereskedelmi forgalmának árustruktúrájáról, a rézkivitel arányairól stb. az értekezés II. fejezetében részletesen szólunk.

¹⁶ L. a 12. jegyzetet és *B. Zientara*, Eisenproduktion und Eisenhandel in Polen im 16. und 17. Jahrhundert. Tagung zu Marburg, 1967.

Az 1542 évi harmincadnaplókban regisztrált, nyugatról hazánkba áramló exportnak több mint 68%-át textiláruk tették ki: ezen belül a posztó 40%-kal, a ruhaneműek 15%-kal, a vászon 12%-kal szerepelt. A szövött áruk után ugyancsak a vasárúrok következtek, mintegy 9%-os részesedéssel.¹⁷

Eszerint nyugat felől a XVI. század folyamán a közép-kelet-európai országokba elsősorban textilárukat szállítottak, mindenekelőtt gyapjúszövetet – angol és németalföldi, alsórajnai és délnémet, valamint cseh-morvaországi és sziléziai szövetfajtákat –, emellett vasárúkat: vagyis a bontakozó új típusú nemzetközi kereskedelem legfontosabb *ipari* eredetű használati cikkeit.

A XVI. század folyamán, természetesen, az amerikai gyarmatok – nevezetesen a Spanyol-Indiák és a portugálok uralta Brazília – is igényt támasztottak már nyugat-európai iparcikkek, köztük textilárúk iránt, – amint ezt az Újvilág és Európa közötti áruforgalmi viszonyokra vonatkozó monografikus kutatások tanúsítják.¹⁸ De a Nyugat-Európából Amerika felé menő iparcikk-export kibővülése, a modern típusú kereskedelmi kapcsolatok kialakulása a transz-atlanti forgalomban csak a hollandoknak a Karibi-térségbe a XVI – XVII. század fordulója körül történt behatolása után, s főképp azt követően gyorsult meg, hogy a XVII. század közepe táján az angolok és franciák is megvetették lábukat, létrehozták gyarmataikat a nyugat-indiai szigetvilágban.¹⁹

Ami pedig nyugat-európai iparcikkeknek, különösképpen textiliáknak, a távolkeleti (kelet-ázsiai) gyarmatokra való kivitelét illeti, ennek jelentősége nemcsak a XVI. században volt csekély, de a XVII. század folyamán sem nőtt meg érezhetően. A szakirodalom közkeletű megállapítása, hogy a portugálok, eladni való áruk hiányában, „kifelé” menet a hajóteret nemigen tudták nemesfémeken – és rézholmikon – kívül, más hasznos teherrel megrakni.²⁰ A hollandok kelet-indiai áru kivitele ugyan változatosabb volt – fegyverek, fémárúk, vászon, bor, norimbergi áruk –, de mindez kifelé menő szállítmányaik értékének így is csak néhány százalékát tette ki, s szintén eltörpült az exportált nemesfém és vertpénz mennyisége mellett,²¹ amellyel import-áruikat, persze busás hasznot biztosító árokon, megvásárolták.

¹⁷ L. a 13. jegyzetet.

¹⁸ A régebbi irodalomból C. H. Haring, *Trade and Navigation between Spain and the Indies in the time of the Hapsburgs*. Cambridge, Mass., 1918. 9., 62–64., 117–118., 133–137., 185–187., 204., 211–213. old. – Újabban igen nagy anyagot nyújtanak (de sajnos a konjunkció-ciklusok ábrázolását avatják az interpretáció fő elvi szempontjává) H. et P. Chaunu, *Seville et l'Atlantique 1504–1650*. Tome VIII. 1. Les structures. Structures géographiques. Paris, 1959.; F. Mauro, *Le Portugal et l'Atlantique au XVIIe siècle*. Paris, 1960.

¹⁹ L. az előző jegyzetet, valamint a III. fejezetet, ahol a kérdésre még visszatérünk.

²⁰ L. pl. J. H. Parry, *Transport and Trade Routes*. The Cambridge Economic History of Europe. IV. 165. old.; J. A. Goris, *Étude sur les colonies marchandes méridionales (Portugais, Espagnols, Italiens) à Anvers de 1488 à 1567*. Contribution à l'histoire des débuts du capitalisme moderne. Louvain, 1925. 239–243. old. – A rézárúkat, csecsebecsüket a portugálok elsősorban nyugat-afrikai gyarmataikra szállították, de Ázsiába is.

²¹ *Glamann, i. m.* 40–48. old.; V. Barbour, *Capitalism in Amsterdam in the Seventeenth Century*. Baltimore, 1950. 52. old.

Igaz, a hollandok ázsiai kereskedelme a XVII. század második felében jelentős változáson ment át. Ám a forgalom áruösszetételének módosulása nem az Európából Távoll-Keletre irányuló *kivittelt*, hanem a Kelet-Indiából Németalföld felé irányuló *behozattal* érintette. S miben állott ez a módosulás? Abban, hogy az importon belül a keleti textilárak részesedése 1668–70-ben 36%-ra, majd 1698–1700-ban közel 55%-ra ugrott, — szemben a század első felének még csak 14–16%-os hányadával. A XVII. század végére tehát éppen a textilárak váltak a Holland Kelet-Indiai Társaság importjának elsőrendű tételévé, s a behozatal áruösszetételében azt a vezető helyet foglalták el, amelyet korábban a legkeresettebb fűszerfajta, a bors töltött be.²²

Sok tekintetben hasonló indulást és egyező fejleményeket észlelhetünk az angolok ázsiai kereskedelmében is. Az Angol Kelet-Indiai Társaság maga is túlnyomóan nemesfém (bullion) vitt ki Keletre, amiért a Társaságot hevesen támadták, s a „bullionisták” és „antibullionisták” között hosszú parlamenti és irodalmi vita lángolt fel.²³ Ennek ellenére még az 1663. évi törvény is megengedte a bullion exportját, s a XVII. század második felében nem kevésbé, mint az elsőben, továbbra is a nemesfémek alkották a Társaság kivitele teljes értékének döntő hányadát: 70 és 90% között mozgott az exportban való részesedésük az egész XVII. század folyamán, sőt még a XVIII. század első évtizedeiben is.²⁴

Az angolok ugyan kezdettől fogva, azaz a XVII. század elejétől fogva törekedtek posztót — *gyapjűszöveteket* (kersey stb.), amelyekkel a XVI. században Közép-Kelet-Európában jelentős piaci sikereket értek el — kivinni a Távoll-Keletre is, de hamarosan rá kellett jönniök arra, hogy az ilyen cikkek ott „halott árúnak” számítanak, s az exportált bálákat „molyok és hangyák rágják fel.” „Az angol szövet Indiában nem kelendő; legfeljebb nagyurak vásárolják, hogy takarót készíttessenek belőle elefántjaiknak és nyeret lovaknak. De ruházkodásra senki sem használja ezen a vidéken.”²⁵ Sőt, az Angol Kelet-Indiai Társaság vonalán is rövidesen megindult és fokozódott az ellentétes irányú árumozgás: textilárakat — *gyapotszöveteket* (calico stb.) — maga is növekvő mennyiségben kezdett importálni Nyugat-Európába. A nyomott indiai gyapotárak olcsóságukkal és tetszetős színeikkel-mintáikkal csakhamar széles piacot hódítottak maguknak, főleg a kevésbé tehető rétegeknél, Angliában, Franciaországban s másutt is, — a társaság kereskedelmi tevékenységét illető újabb éles bírálatok s a gyapjúipar érdekében kibocsátott behozattali

²² *Glamann*, i. m. 13–15., 20–22., 134–139., 265. old.

²³ A vitáról — amely egyébként nagy lendületet adott az angol közgazdasági irodalom kibontakozásának — részletesen tájékoztat *Lipson*, i. m. II. 277–303. old.

²⁴ *K. N. Chaudhuri*, *Treasure and Trade Balances: the East India Company's Export Trade*. *The Economic History Review*, 2nd Series, Vol. XXI. No. 3., 1968. 482–484. old.

²⁵ *Lipson*, i. m. II. 277–278., 286. old. (1616, 1692). — *F. J. Fisher*, *London's Export Trade in the Early Seventeenth Century*. *The Economic History Review*, 2nd Series, Vol. III. No. 2, 1950. 157. old. (1614).

tilalmak és gátló rendelkezések ellenére. Jellemző, hogy az Angol Kelet-Indiai Társaság behozatalának (a behozatal Angliában értékesített részének) áruösszetételét 1677-ben már úgy ítélték meg, hogy annak csupán 10%-át teszik ki a fűszerek és festékanyagok, s 66%-át gyapotszövetek.²⁶

Mindez azt jelenti: a XVI–XVII. században a kelet-ázsiai gyarmatok nem szolgálták még felvevő piacul a nyugat-európai textiláruk (gyapjuszövetek) számára, sőt inkább innen szállítottak textilárukat (gyapotszöveteket) a nyugat-európai piacokra, – ellentétben a közép-kelet-európai országokkal (mint Lengyelország és Magyarország), amelyek viszont ugyanebben az időszakban tekintélyes mennyiségben szívtak már fel nyugat-európai: angol, németalföldi, rajnavidéki (és egyéb külföldi) textiliákat. – Ebbe a megállapításba sűrítjük a vizsgált fejlődésmenet ötödik jellemző mozzanatát.

*

Mind az import, mind az export tekintetében egyaránt azt találtuk tehát, hogy míg a Nyugat-Európa és az amerikai gyarmatok, valamint a Nyugat-Európa és a kelet-ázsiai gyarmatok közötti forgalmat – jóllehet az *újonnan* feltárt világtengeri útvonalakon bonyolódott le – még jórészt *régi* típusú, a középkori távolsági kereskedelem struktúrájának megfelelő áruszállítások jellemezték a tárgyalt időszakban, addig éppen a Nyugat-Európa és a Közép-Kelet-Európa közötti reláció bizonyult már a kibontakozó *új* típusú kereskedelem hordozójának a modern világgazdaság kialakulásának első periódusában. Közép-kelet-európai országok fedezték túlnyomórészt Nyugat-Európa import-szükségletét mezőgazdasági eredetű közfogyasztási termékekben, alapvető élelmiszerekben, valamint fontos ipari nyersanyagokban; közép-kelet-európai országok szívták fel Nyugat-Európa exportjának tekintélyes részét a legfontosabb közfogyasztási iparcikkekben.

Éppen ezen az alapon bocsátottuk előre értekezésünk bevezetőjében: Közép-Kelet-Európa nemzetközi kereskedelmi szerepe a korábbiakhoz képest nem csökkent, hanem növekedett korszakunkban.

II.

Közép-Kelet-Európának az a szerepe, helye a nemzetközi kereskedelem rendszerében, amelyet az előbbieken Lengyelország és Magyarország XVI. századi külkereskedelmi áruforgalmának néhány jellemző adatával igyekeztünk szemléltetni, sajátosan a tárgyalt korszaknak: a modern világgazdaság kialakulása első periódusának történelmi fejleménye volt.

²⁶ További mintegy 13–13%-át selymek (nyers- és szőtt selyem), ill. salétrom. — The East India Trade a Most Profitable Trade to the Kingdom (1677) alapján közli Lipson, i. m. II. 288. old.

Ez a szerep a XV. század közepétől kezdve jelent meg; a XVI. század folyamán öltött kifejlett formát; a XVII. század derekára már túljutott a csúcspontján és elhalványodóban volt.

A továbbiakban ennek a folyamatnak a fő szakaszait tárgyalja értekezésünk Magyarország példáján, — összehasonlításként felhasználva a Csehországra és kivált Lengyelországra vonatkozó gazdag szakkutatások anyagát is.

Az értekezésnek ezt a második részét, hogy úgy mondjuk törzs-részét, — amely maga is három terjedelmesebb fejezetre tagolódik: ti. a XV. századi megindulást, a XVI. századi nekilendülést és a XVII. századi visszahanyatlást tárgyaló fejezetre — nem mutatjuk be ez alkalommal,²⁷ hanem külön kiadványban fogjuk közzé tenni. Bizonyára méltánylásra találó módon — egyszerűen áttérünk értekezésünk harmadik részére.

III.

Sem a magyar, sem a lengyel gazdaság nem tudta hosszú időre szőlőn gyümölcsöztetni, árutermelésének tartós fejlesztésére, tőkés átépülésére fordítani azokat a kedvező lehetőségeket, amelyek az értekezésünk tárgyává tett korszak sajátos történelmi körülményei között Közép-Kelet-Európa országai előtt nemzetközi kereskedelmi szerepük növekedése folytán megnyílottak. E sajátos lehetőségek alapvetően három tényből adódtak:

1. A XV. század végétől a XVII. század közepéig terjedő időszakban a tengerentúli gyarmatok még nem modern világpiaci értelemben, még nem a közfogyasztással összefüggő új típusú nemzetközi kereskedelem révén kapcsolódtak a nyugat-európai gazdasághoz. Távol-Keletről főként a régi típusú távolsági kereskedelem fő árucikkait: fűszerfélét szállítottak Európába, Amerikából rablott, majd rabszolga-munkaerővel kitermelt nemesfémeket. A tömeges nemesfém-beáramlás pénzérték-csökkenést vont maga után és, más okokkal együtt, ugrásszerű áremelkedést: „árforradalmat” idézett elő.

2. A modern világgazdaság kialakulásának ez első időszakában éppen Közép-Kelet-Európa országai kapcsolódtak „modern” módon, az árutermelés és munkamegosztás növekedéséből sarjadó új típusú nemzetközi kereskedelem szálaival az izmosodó nyugat-európai gazdasághoz, — mint közfogyasztást szolgáló élelmiszerek (valamint ipari nyersanyagok) szállítói és mint közfogyasztást szolgáló iparcikkek felvevő piacai. Nyugat-Európa fejlődő iparvidékeit belső indítékok mellett — éppen ez a közép-kelet-európai külső piac, ezek az interregionális forgalmi kapcsolatok ösztönözték árutermelésük növelésére, a céhes kézművesség kereteinek áttörésére, a Verlagssystem és a manufaktúra különböző formáinak létrehozására. A nyugat-európai kézműipar jelen-

²⁷ Rövid összefoglalását l. Zs. P. Pach, *The Role of East-Central Europe in International Trade (16th and 17th centuries)*. Études Historiques 1970. Bp., 1970. 223—258. old.

tős részben éppen erre a közép-kelet-európai piacra támaszkodva tette meg tőkésedésének első lépéseit.

3. Közép-Kelet-Európa nemzetközi kereskedelmi szerepének ez a jellege (élelmiszer- és nyersanyag-export, iparcikk-import) korlátozta, hátráltatta ez országok ipari-városi fejlődését — amelynek színvonala már az időszak elején is elmaradt a nyugat-európaiaktól —, hozzájárult az intrakontinentális ipari-agrár munkamegosztás kialakulásához, a fejlődési differenciák fokozódásához Nyugat- és Kelet-Európa között. Ám nem jelentette eredendően és egyértelműen Közép-Kelet-Európa gazdasági alárendelődését, függését, kizsákmányolását, sőt tőkefelhalmozásának forrásává válhatott volna. Az „árforradalom” ugyanis a mezőgazdasági termények árát jóval nagyobb arányban hajtotta fel, mint az iparcikkét, Nyugat-Európában és Közép-Kelet-Európában egyaránt. Más szóval: az árforradalom „ipari ollót” nyitott, ami Közép-Kelet-Európa országai számára nyugati viszonylatban nemcsak aktív kereskedelmi mérleget, hanem kedvező külkereskedelmi reálcere-arányokat (*terms of trade*) biztosított.

A XVII. század közepére azonban mindhárom feltétel lényegesen módosult.

1.1 A *távolkeleti* viszonylatban előállott új fejleményeket fentebb már jellemeztük.¹ A Holland és az Angol Kelet-Indiai Társaság kivitelének túlnyomó hányadát ugyan továbbra is nemesfémek alkották, a XVII. század második felében is: ám behozataluk elsőrendű tételévé immár a keleti textilárúk váltak, amelyek az import áruösszetételében vitathatatlanul elhódították a vezető helyet a borstól és egyéb fűszerfajtáktól. Különösen rohamos növekedést mutatott az angolok textiláru- (gyapotszövet-) behozatala Indiából. Az angol calico-import, amelyről korábban alig lehetett hallani, az 1663–1669 évek átlagában 240 000, 1699–1701-ben 861 000 darabra ugrott; az utóbbi mennyiségnek 2/3-át tovább exportálták a kontinentális Nyugat-Európába.²

1.2 *Amerikai* relációban még jelentősebb változások következtek be, vagy kezdtek kibontakozni ez idő tájt a gyarmati kereskedelem „modern” jellegű átformalódásának irányában.

A Spanyol-Indiákról jövő nemesfém-áradat, amely 1595-ig egyre dúsabbá vált, 1601–1630 között már csökkenő irányzatot vett, 1631–1660 között pedig zuhanásszerűen apadt. Ezt a spanyol gyarmatok és Sevilla között folyó kereskedelem gyors hanyatlása kísérte a XVII. század második negyedében.³ Az

¹ A távolkeleti viszonylatban előállott fejleményekre lásd az I. 22–26. jegyzetet és a vonatkozó szövegrészt.

² R. Davis, *English Foreign Trade, 1660–1700. The Economic History Review*, 2nd Ser., Vol. VII. No. 2. 1954. 153., 165. old.

³ A nemesfém-behozatal az 1591–1595 években több mint 35 millió, az 1626–1630 években még közel 25 millió, az 1631–1635 periódusban már csak 17 millió, az 1656–1660 években viszont kevesebb mint 3,4 millió peso-t tett ki. — E. J. Hamilton, *American Treasure and the Price Revolution in Spain, 1501–1650. Cambridge, Mass., 1934.* 34–36. old. — A Sevilla áruforgalmának hanyatlására vonatkozó adatokra l. H. et P. Chaunu, *Séville et l'Atlantique, 1504–1650. Tome VI. I. Paris, 1956.* 338–340., 474. old.

amerikai gyarmatokkal való gazdasági kapcsolatnak eddigi legfőbb jellemzője a XVII. század közepére mindinkább elhalványult. A nemesfém-áradat apadásával párhuzamosan viszont és különösen 1660 után egyre nagyobb méreteket öltött az amerikai gyarmatok más kincsei: a cukor és a dohány áradása Nyugat-Európa felé.

A cukor a portugálok amerikai gyarmatairól: rabszolga-munkaerővel művelt brazíliai ültetvényeiről kezdte meg nemzetközi kereskedelmi pályáját még a XVI. század utolsó évtizedeiben; brazíliai szállítmányok fedezték a XVII. század első felében is az európai cukorfogyasztás túlnyomó részét. Ez idő tájt a spanyol-karibi térség telepein még jóval kevesebb cukrot termeltek; azok az angol és francia gyarmatok pedig, amelyek a XVII. század első évtizedeiben létesültek az Antillák szigetein, főleg dohány- (emellett gyapot- és indigó-) termesztéssel kezdték, nagyrészt kisüzemi farmergazdaságok keretei között. Ám a nyugat-indiai dohányynak hamarosan konkurense támadt Virginia, az első észak-amerikai „dohánygyarmat” (*Tobacco Colony*) produkciójában, ami az 1630-as évek végén jelentős mértékű túltermelésre vezetett; majd pedig arra készítette az Antillák angol és francia telepeseit, hogy cukornád-termesztésre térjenek át. A XVII. század közepe táján játszódott le a fordulat: a telepések egy generáció során dohánytermesztőből cukornád-ültetvényessé váltak, a dohány átadta a helyét a cukornak, a farmergazdaság a rabszolgatartó ültetvényes gazdálkodásnak; kialakultak az Antillák tipikus „cukorgyarmatai” (*Sugar Colonies*).⁴

Az angol és francia cukorgyarmatok (Jamaica, Barbados, Martinique stb.) megsokszorozták, tömegessé növelték a cukor behozatalát Európa felé, és árának lényeges csökkenését idézve elő, luxus-áruból szélesebb rétegek használati cikkévé változtatták. Egyben lendületet adtak az Amerika felé irányuló európai kivitelnek is, mert rohamosan bővülő igénnyel léptek fel rabszolga-munkaerő, valamint textiláruk és egyéb iparcikkek iránt. Sőt, a nyugat-indiai kisebb angol gyarmatokon haladt előre a cukor-monokulturás specializáció először olyan fokig, hogy tekintélyes élelmiszerimport- (gabona-, hús-, hal-) szükségletet is támasztott; ezt részben Angliából, Írországból, részben az észak-amerikai brit „kenyérgyarmatokról” (*Bread Colonies*) fedezték, amelyek a XVII. század utolsó harmadában alakultak ki. Ezek az észak-amerikai gyarmatok pedig — amelyeknek még nemigen volt saját kiviteli termékük a transz-atlanti forgalom számára — az Antillákkal folytatott kereskedelemről származó cukorbehozataluk egy részét maguk is tovább exportálták Európa felé, — iparcikk-importjuk ellentételeként.⁵

⁴ Az I. 18. jegyzetben idézett műveken kívül *E. E. Rich*, *Colonial Settlement and its Labour Problems. The Cambridge Economic History of Europe. Vol. IV. The Economy of Expanding Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries.* Cambridge, 1967. 338–350. old.; *G. B. Masfield*, *Crops and Livestock.* Uo. 289–295. old.

⁵ *A. P. Newton*, *The European Nations in the West Indies 1493–1688.*² New York, 1967. 196–199., 279–285. old.; *J. Clapham*, *A Concise Economic History of Britain from the Earliest Times to 1750.* Cambridge, 1949. 238., 281., 285., 291. old.; *H. U. Faulkner*,

Ezt, a XVII. század közepétől fogva kiterjedélyesedő, s egyben modern, munkamegosztásos jelleget ölteni kezdő transzatlanti áruforgalmat Amerika és Európa (valamint Nyugat-Afrika) között eleinte még főleg a holland kereskedők közvetítették; utóbb (a cromwelli diszkriminációs törvényektől is támogatva — amelyek hatásosabb eszköznek bizonyultak a hollandokkal szemben az amerikai, mint az európai vizeken —) saját gyarmataikat illetően nagyrészt az angolok vették kezükbe. Az angol kereskedelmi flotta volumenének hatalmas felfutása az angol polgári forradalmat követő évtizedekben — az európai (atlanti) partmenti hajózás mellett — éppen az amerikai gyarmatokkal való áruforgalomra koncentrált. A Nyugat-Indiákról Londonba irányuló cukorimport, amely a XVII. század első felében még egészen jelentéktelen volt, az 1663—1669 évek átlagában már 148 000, 1699—1701-ben pedig 371 000 mázsát tett ki; a Virginiából és Marylandból az angol fővárosba szállított dohány mennyisége az 1630-as évek mintegy 10 000 mázsájáról, 1662—1663-ban 70 000, 1699—1701-ben 220 000 mázsára ugrott; a behozott cukor 1/3-át, a dohány 2/3-át ugyancsak tovább exportálták a nyugat-európai kontinensre.⁷ Egészében véve az Amerikával folytatott kereskedelem — éppen, mert modern munkamegosztásos mozzanatai kerültek előtérbe — olyan rohamosan terjeszkedett ki ez idő tájt, hogy a holland hajózás abszolút mértékű visszaesése nélkül kerülhetett sor az angol (és francia) hajózás tekintélyes növekedésére.

Arra az időre tehát, amikor az amerikai gyarmatokkal való gazdasági kapcsolatok első időszakának jellemző jegyei elhalványultak, kezdett kibontakozni a kapcsolatoknak új, a világpiacon munkamegosztással összefüggő jellege. A modern világgazdaság kialakulásának újabb, második periódusába lépett: amikor a transzatlanti útvonalak immár a modern típusú nemzetközi kereskedelem útvonalává váltak. A XVII. század elején Anglia, eltekintve kelet-indiai kereskedelmétől, szinte egész áruforgalmát még Európával bonyolította le; a század végén a szigetország árubehozatalának csaknem 1/3-a már a gyarmatokról származott, egész kivitelének mintegy 30%-át pedig amerikai (és távolkeleti) áruk re-exportja tette ki. „Az angol kereskedelem most már nagymértékben az Európán kívüli világra támaszkodott.”⁸

A modern világgazdaság kialakulásának e második időszakában megszűnt tehát az a sajátos történelmi helyzet, amikor a Nyugat-Európa és Közép-Kelet-Európa közötti reláció volt a bontakozó modern típusú nemzetközi kereskedelem fő hordozója; következésképpen csökkent a közép-kelet-európai orszá-

Amerikanische Wirtschaftsgeschichte. Dresden, 1929. I. 77—91., 139—143. old. — Lásd még alantabb a 26. jegyzetet.

⁶ L. A. Harper, *The English Navigation Laws*. New York, 1939. 242—245. old.; E. Lipson *The Economic History of England*.⁴ *The Age of Mercantilism*. London, 1947. Vol. III. 139. old.; J. H. Parry, *Transport and Trade Routes*. *The Cambridge Economic History of Europe*. Vol. IV. 206—207. old.

⁷ Davis, i. m. 152—153., 165. old.

⁸ Uo., 150., 162. old.

gok nemzetközi kereskedelmi szerepének, világgazdasági súlyának viszonylagos jelentősége a nyugat-európai gazdaság számára.

2.1 A modern világgazdaság kialakulásának első időszakában a nyugat-európai iparfejlődés előrehaladása, agrárcikkek iránt támasztott keresletének emelkedése, a mezőgazdasági termények kedvező reálcsererátszók mellett való értékesítésének lehetősége az árforradalom viszonyai között — a *közép-kelet-európai* országok mezőgazdaságát a piacra termelés fokozására serkentette. Ösztönzést nyújtott a mezőgazdasági árutermelés *paraszi* tendenciájának is, de főként az eddig kevésbé jelentős *földesúri* árukereskedelem és árutermelés előnyomulását mozdította elő, — a földesúri árutermelésen belül még kétféle fejlődési alternatívával: bérmunkáltató-polgárosuló („újnemesi”-nek tekinthető) és robotoltató-feudális („Gutsherr”-típusúnak minősülő) fejlődési lehetőségekkel.⁹ Mindez a nyugat felé irányuló agrárkivitel jelentős emelését, a növekvő mezőgazdasági terménykereslet kielégítését tette lehetővé a XVI. század konjunkturális körülményei közepette, — amikor még állt a harc egyrészt a paraszi és földesúri árutermelés irányzatai között, másrészt a földesúri árutermelésen belül ennek két fejlődési lehetősége között.

A XVI. század végére — XVII. század elejére azonban ez a harc eldőlt, éspedig a parasztival szemben a földesúri irányzat javára, utóbbin belül pedig a tőkésedővel szemben a feudális robotgazdálkodás javára. Ahhoz ugyanis, hogy akár a paraszti polgárosulás, akár a nemesi polgárosulás váljék a mezőgazdasági árutermelés fejlődésének fő útjává, az egész nemzetgazdaság polgári jellegű átformálódására: az ipari árutermelés tőkés kibontakozásának, a kapitalista irányú városfejlődésnek egyidejű megindulására lett volna szükség. Erre azonban nem kerülhetett sor: az ipari-városi fejlődésben való elmaradás, amely már a XV. század második felében is megmutatkozott, a XVI. század folyamán nemhogy csökkent volna, hanem inkább növekedett. Ez irányban hatott Közép-Kelet-Európa országai nemzetközi kereskedelmi szerepének jellege, a modern típusú áruforgalomba való bekapcsolódásának módja is: az iparcikk-import, amely korlátozta az iparosodás hazai (belső) lehetőségeit, és az agrár-export, amely a földesurak gazdasági tevékenységének kedvezett: lehetővé tette, hogy tőkebefektetés nélkül is, jobbjáuk ingyenmunkájára alapozva, piacra termelő üzemeket építsenek ki; lehetővé tette, hogy a kiviteli forgalom közvetítésében is előre törjenek a polgári-paraszti kereskedők rovására.¹⁰

Az agrárfejlődés feudális földesúri irányzatának felülkerekedése viszont, az ún. második jobbágyság megszilárdulása Közép-Kelet-Európa számos országában — szükségképpen hamarosan felszínre hozta saját súlyos belső ellentmondásait: a XVII. század közepén-második felében már beleütközött

⁹ Az agrárfejlődés e típusainak és tendenciáinak jellemzésére lásd *Pach Zs. P.*, Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században. Bp., 1963. 158–161. old.

¹⁰ Uo., 161–165., 243–244., 248–250. old.

azokba az objektív korlátokba, amelyeket termelési, árutermelési és exportlehetőségei elé önmaga emelt. Megmutatkozott ez a lengyel gabonakivitel kedvezőtlen alakulásában, ami részben a piac, részben a termelés oldaláról lel magyarázatot. Már az 1630–40-es években nem egyszer előfordult, hogy a Gdańskból kifutó holland hajóknak ballaszt maradt a fedélzetén: a gdański piac gabonakinálata nem volt elegendő a nyugat-európai kereslethez képest.¹¹ 1650–1699 között azután a Szund-szoroson át nyugat felé szállított gabona átlagos évi mennyisége már 55 800 lastra csökkent az 1600–1649 közötti 68 500 last évi átlaghoz képest; 1700–1749 között pedig egyenesen 31 800 lastra esett vissza.¹² Az export csökkenése mögött részben a terméshozamok csökkenése állt, ami -- a paraszti árutermeléssel és a bér munkáltató nemesi árutermeléssel szemben -- a robotmunkát végtelenségig kiaknázó földesúri árutermelés eluralkodására, a jobbágygazdaságokat tönkretévő folwark-rendszerre vezethető vissza.¹³ A robotoltató földesúri árutermés mély belső elmentmondása mutatkozott meg abban, hogy elnyomította a parasztgazdaságokat: saját munkaerő- és munkaeszköz-forrását.

De megnyilvánult ez a korlátozó hatás a magyarországi marhakivitel visszaesésében is, amelynek fő árutermelési bázisa nem a földesúri önkezelésű gazdaság, hanem a mezővárosi-falusi parasztgazdaság volt és maradt. A polgári-paraszti marhakereskedők piaci tevékenységét gátló földesúri ténykedésekben, a feudális urak konkurrenciájában, elnyomó-megszorító rendszabályaiban jutott közvetlenül kifejezésre.¹⁴ Ezek a belső, feudális korlátok is közrejátszottak -- az exportpiaci viszonyok kedvezőtlen alakulása és egyéb tényezők mellett -- abban, hogy a már a XVII. század első felében észlelt akadozások-ingadozások után, a XVII. század közepére-második felére bekövetkezett a magyarországi marhakivitel lehanyatlása, a magyar polgári-paraszti marhatőzsérek elszegényedése, tönkremenetele. Jellemző, hogy a nyugatra irányuló magyar marhaexport, amelynek évi mennyiségét az 1560–1580-as években statisztikailag alátámaszthatóan minimálisan évi 60–80 ezer darabra

¹¹ *M. Bogucka*, Handel bałtycki a bilans handlowy Polski w pierwszej połowie XVII. wieku. Przegląd Historyczny, Tom LIX. Zesz. 2. Warszawa, 1968. 248–251. old.

¹² *J. A. Faber*, Het probleem van de dalende graanvoer uit de Oostzeelanden in de tweede helft van de zeventiende eeuw. A. A. G. Bijdragen, 9. Wageningen, 1963. 12. old. — Egy másik holland szerző — úgyszintén a Szund-vámjegyzékek alapján — kevésbé jellemző időbeli bontásban adja ugyan meg a balti-tengeri gabonakivitel átlagszámait, de így is rávilágít a hanyatlásra. Eszerint 1562 és 1657 között összesen 4,6 millió last, 1661 és 1783 között pedig 4,7 millió last gabonát szállítottak nyugat felé a Szund-szoroson át. Ez az első időszakban 47 900, a másodikban 38 500 last évi átlagot jelent. — *W. S. Unger*, Trade through the Sound in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. The Economic History Review, 2nd Ser., Vol. XII. No. 2. 1959. 213. old. — A kérdés legújabb tárgyalására l. *P. Jeannin*, Les comptes du Sund comme source pour la construction d'indices généraux de l'activité économique en Europe (XVIe–XVIIIe siècle). Revue Historique, T. CCXXXI. 1964. 92–95., 313. old.

¹³ *J. Topolski*, La régression économique en Pologne du XVIe au XVIIIe siècle. Acta Poloniae Historica, VII. Warszawa, 1962. 46–49. old.; *W. Szczygielski*, Die ökonomische Aktivität des polnischen Adels im 16–18. Jahrhundert. Studia Historiae Oeconomicae, Vol. 2. Poznań, 1967. 85–87. old.

¹⁴ *Pach*, i. m. 209–210., 269. old.

tehetjük (egyes kutatók százezres, sőt még magasabb számokat említene), a XVII. század második felében beállott nagyarányú visszaesés után, még az 1730-as években is csak évi 56 ezer körül mozgott, és csupán az 1760-as években érte el a két évszázad előtti színvonalat.¹⁵

Ami pedig a magyarországi export másik fő cikkét illeti — méghozzá az egyetlent, amely a XVI. században megtalálta az utat az atlanti parti piacokra: Antwerpenbe, majd Hamburgba és Amsterdamba, éspedig az akkori viszonyok között igen jelentős mennyiségben —: a réz sem tudta ezt a pozícióját szilárdra tenni, a XVII. század közepére-második felére is megőrizni a modern típusú nemzetközi kereskedelem nyugat-európai központjaiban. A besztecebányai réztermelés, amelynek évi átlaga a Thurzó-Fugger korszakban kb. 24 ezer mázsára rúgott (s ennek a mennyiségnek legalábbis 4/5-e nyugati kivitelre került), amely a Fuggerek kivonulása után, a XVI. század második felében is 12 ezer, s még az 1610-es évek elején is 8–10 ezer mázsát tett ki, a XVII. század közepén már legfeljebb 3–4 ezer mázsás évi átlagot ért el, — ugyanakkor, amikor az előző században tőle még messze elmaradó svédországi réztermelés évi mennyisége mintegy 50 ezer mázsára futott fel. A magyarországi réz — ha a bécsi udvar államkölcsonfelvételi fedezeteként holland, majd angol tőkés felé később is számbajött — immár csak alárendelt szerepet játszhatott a világpiacon, amelyen a túlerejű svéd mellett ez időre újabb vetélytársak is megjelentek: a japáni, majd a chilei.^{15a}

2.2 A közép-kelet-európai áruterelés fejlődésének megtorpanása, hanyatlása ez országok *exportképességében*, nyugat felé irányuló kivitelük fő ágazataiban — a lengyelországi gabonaexport, a magyarországi marha- és réz-export visszaesésében —, mint láttuk, közvetlenül, számszerűen is kimutatható. De hozzátéhetjük — bár ez idő szerint számszerűen még csak közvetve tudjuk megragadni —: előbb-utóbb szükségképpen észlelhetővé vált nyugatról származó behozataluk, *import-feltevő képességük tekintetében* is. Hiszen az agrárfejlődés feudális-földesúri tendenciájának felülkerekedése, a „második jobbágyság” megszilárdulása számos közép-kelet-európai országban: keresztelte-hátráltatta a polgári városfejlődést csakúgy, mint a parasztság polgári fejlődését;¹⁶ tehát visszavetette a modern típusú — belső és nemzetközi — kereskedelem piaci házsisát.

¹⁵ Magyarország ki- és beviteli forgalma az 1733, 1735, 1736, 1737, 1738, 1739, 1743. évben. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1894. 96–101., 176–181., 182–187., 275–279., 281–285., 358–363.; 1895. 65–73. old.; Pólya J., Gazdasági viszonyaink a XVIII. század első felében. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1895. 206–207. old.; Eckhart F., A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. Bp., 1922. 318. old.

^{15/a} J. Vlachovič, Slovak Copper Boom in World Markets of the 16th and in the first quarter of the 17 centuries. Studia Historica Slovaca, I. Bratislava, 1963. 70. old.; H. van der Wee, The Growth of the Antwerp Market and the European Economy (fourteenth-sixteenth centuries). The Hague, 1963. I. 523. old.; H. Srbik, Der staatliche Exporthandel Österreichs von Leopold I. bis Maria Theresia. Wien—Leipzig, 1907. 38., 43., 126–128., 429. old.; E. F. Heckscher, An Economic History of Sweden. Cambridge, Mass., 1954. 72., 85–88. old.

¹⁶ M. Malowist, Die Problematik der sozial-wirtschaftlichen Geschichte Polens vom 15.

Sok tanulságot nyújt ebből a szempontból a londoni exportkereskedelem alakulása, — annál is inkább, mivel a főváros bonyolította le a korabeli angol külkereskedelem 2/3—3/4 részét, kivitelének legalább 3/4-ét pedig különféle gyapjuszövetek tették ki.¹⁷ A londoni exportkereskedelem — a XVI. századi sikeres közép-kelet-európai előretörés után — a XVII. század első felében már telítettnék érezte a közép-kelet-európai keresletet, ahol piacbővülést már nem remélhetett. Ez erőteljesen ösztönözte újabb területek felé: részben a Földközi-tengeren át Levante irányában, részben az Ibér-félsziget kikötőin át az amerikai spanyol és portugál gyarmatokra. Az ún. „*shortcloths*” vámkezelési gyűjtőfogalma alá foglalt gyapjuszövetek kivitele — amelyeknek mintegy 3/4-ét Londonból északi- és balti-tengeri (valamint orosz) kikötőkbe hajózták — már 1614 után, tehát már a harmincéves háború kezdete előtt csökkenő irányzatot vett;¹⁸ a század közepe táján (1640) pedig jócskán alatta maradt század eleji mennyiségének: a 100 000 vég körüli évi átlagnak.¹⁹ Ezzel szemben az angol textilgyártás újabb ágainak legfrissebb termékei — a szoros értelemben vett „*new draperies*” —, amelyeknek csupán egynegyede került közép- és kelet-európai piacokra, fele-kétharmada viszont földközi-tengeri, afrikai és ibér-félszigeti kikötőkbe, az utóbbiakból pedig jelentős részben Amerikába, töretlen és gyors exportnövekedést mutatnak ugyanebben az időben: a század eleji kiviteli értéknek mintegy ötszörösére.²⁰

Mindennek következtében a Civil War előestéjére olyan helyzet állott elő, hogy az ibér-félszigeti és földközi-tengeri kikötők — ezekből áradt az angol textiláru Amerika és a Levante felé — már csaknem akkora részét vették fel London textilexportjának, amekkorát a németalföldi és északnémet kikötők, amelyek Közép- és Kelet-Európa felé közvetítették a szigetország gyapjútermékeit.²¹ S ha ilymódon a XVII. század közepére a két exportterület mintegy egyensúlyba került, akkor a polgári forradalmat követő nagy gazdasági fellendülés évtizedeiben az ellentétes irányú kiviteli trendek még szembetűnőbben

bis zum 17. Jahrhundert. La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie, 1450—1650. Bp., 1963. 22—24. old.; Pach, i. m. 198., 203., 239., 242., 251—252. old.

¹⁷ Az arányszámok a XVII. század első felére vonatkoznak: az amerikai cukor és dohány, az indiai gyapotszövetek re-exportjának nagyarányú kifejlődése előtti időre. — Davis, i. m. 150. old. — A többi angol kikötő (az „outport”-ok) forgalmára — amelyek a londoninak mintegy 1/4 részét kitevő textilkivitel bonyolították le a XVII. század első felében — lásd W. B. Stephens, The Cloth Exports of the Provincial Ports, 1600—1640. The Economic History Review, 2nd Ser., Vol. XXII. No. 2., 1969. 228—243. old.

¹⁸ Vö. A. Friis, Alderman Cockayne's Project and the Cloth Trade. The Commercial Policy of England in its Main Aspects 1603—1625. Copenhagen—London, 1927. 93., 98., 326., 382. old.

¹⁹ Az 1598—1601. évek átlagában 103—104 000, 1614-ben 127 215, viszont 1640-ben már csak 87 437 vég „shortcloths”-t vittek ki Londonból. — Fisher, alább i. m., 153. old.

²⁰ Ezeket a szöveteket nem végszám szerint, hanem „ad valorem” regisztrálták és vámosták. — Minderle F. J. Fisher, London's Export Trade in the Early Seventeenth Century. The Economic History Review, 2nd Ser., Vol. III. No. 2., 1950. 151—161. old.; B. E. Supple, Commercial Crisis and Change in England 1600—1642. A Study in the Instability of a Mercantile Economy.² Cambridge, 1964. 136., 152., 257—267. old.

²¹ Fisher, i. m. 154—155., 157. old.

jutottak érvényre;²² más szóval: valószínűleg bekövetkezett már az átbillenés az angol export területi megoszlásában a közép-kelet-európai felvevőterülettel szemben a gyarmati és levantei piacok javára.²³

Így azután az angol gyapjuszövetek exportja — bár közép-kelet-európai piacait már nem tudta bővíteni, a Távol-Keleten pedig még szinte egyáltalán nem volt képes utat törni magának — főképpen az amerikai és levantei piaclehetőségek kiaknázásával mégis jelentős mértékben megnőtt: a század egészét tekintve mintegy háromszorosára emelkedett.²⁴ A szigetország kivitelének egész volumene pedig — megközelítő értékű statisztikai adatok szerint — 1613 és 1700 között kb. 2,5 millió font sterlingről mintegy 6,5 millióra növekedett; ez a növekedés nagyrészt a század második felére, az 1660—1700 közötti évtizedekre esett.²⁵

Arra az időre tehát, amikor a transz-atlanti kereskedelem rohamos növekedése és jellegének átforgalmazása a munkamegosztásos, modern típusú áruforgalom egyre sűrűsödő szálaival kezdte hozzákötni az amerikai gyarmatokat a tőkés nyugat-európai gazdasághoz, — ezzel nagyjában azonos időre a Közép-Kelet-Európát Nyugat-Európához fűző gazdasági kapcsolatok

²² *Uo.*, 161. old.; *Davis*, i. m. 150. old.; *Ch. Wilson*, *Cloth Production and International Competition in the Seventeenth Century*. The Economic History Review, 2nd Ser., Vol. XIII. No. 2., 1960. 210—211. old.

²³ *Davis*, i. m. 164—165. old. közölt táblázat számszerűen bemutatja az angol behozatal és kivitel irányait is. Eszerint az 1699—1701. évek átlagában Londonból az „észak-európai” (norvég, dán, balti) kikötőkbe 115 000, az amerikai brit gyarmati kikötőkbe pedig 142 000 font értékű gyapjuszövetet exportáltak. Ezek a számok azonban keveset mondanak a kivitel tényleges területi megoszlásáról és méreteiről (vö. *Supple*, i. m. 257. old.), mert a közép-kelet-európai piacokra ez idő tájt már főleg észak-német kikötők közvetítésével, a spanyol- és portugál-amerikai gyarmatokra pedig természetesen az Ibér-félsziget kikötőiből áramlott az angol gyapjuszövet. A Közép-Kelet-Európa, ill. Amerika felé tovább exportált áruk tehát azoknak az exportmennyiségeknek részét képezték, amelyeket a táblázat „északnyugat-európai” (német, holland, flandriai, francia), ill. „dél-európai” (spanyol, portugál, földközi-tengeri) rendeltetésüként tüntet fel. Az 1699—1701. évek átlagában Londonból Északnyugat-Európa kikötőibe 553 000 font, Dél-Európa kikötőibe viszont 1 109 000 font értékű gyapjuszövetet vittek ki. Ezek a számok mindenesetre megvilágítják a „dél-európai” kikötők lényegesen nagyobb szerepét London textilexportjában; további bontásukra azonban nincs lehetőség.

A balti-tengeri kikötőkbe szállított (angol és egyéb nyugat-európai) textilárúk rendeltetéséről viszont közelebbi adatokat is felmutathatunk. Hogy 1562 és 1657 között évi átlagban 35 500, 1661 és 1740 között pedig 40 000 vég szövetet hajóztak át a Szund-szoroson, még csak (az ezen az útvonalon ellátott) közép-kelet-európai piac telítettségére vall. Hogy viszont az említett mennyiségeken belül a svéd kikötők részesedése időközben 4,7%-ról 30%-ra, az újonnan belépő Szentpétervárára csaknem 25%-ra nőtt, viszont a korábban kiemelkedő jelentőségű Gdańsk részesedése 40%-ról 10—11%-ra csökkent, — még akkor is a közép-kelet-európai kereslet visszaesésére enged következtetni, ha figyelembe vesszük, hogy a XVI—XVII. század fordulójától kezdve az északnémet kikötők, nevezetesen Hamburg, lett az angol gyapjuszövet beáramlásának egyik fő kapujává. — Az adatokra lásd *Unger*, i. m. 210—211. old.

²⁴ *W. Cunningham*, *The Growth of English Industry and Commerce in Modern Times*. Cambridge, 1917. 929. old. — Anglia gyapjuszövet-kivitelének össz-értéke 1700-ban kb. 3 millió fontra rügött; „hazai exportjának” több mint $\frac{2}{3}$ -át, egész exportjának majdnem a felét tette ki. — *Davis*, i. m. 150., 165. old.; vö. *Lipson*, i. m. II. 188., 248. old.

²⁵ A re-exporttal együtt, amely a XVII. század első felében még jelentéktelen volt (vö. fentebb a 17. jegyzettel). — A kivitel egész 1700. évi volumenét illetően az újabb angol kutatás ugyanúgy 6,5 millió fontot megközelítő összeghez jut, mint a régebbi szakirodalom; de kisebb méretűnek minősíti a felfutás 1660 és 1700 közötti szakaszát. — *Davis*, i. m. 151., 160—161. old.; *Lipson*, i. m. II. 189. old.; vö. *Cunningham*, i. m. 931. old.

fejlődése immár megrekedt, ereje lankadóban volt. Ha a nyugat-európai kézműipar tőkésedésének *első* lépéseit főként a közép-kelet-európai piaci lehetőségek támasztották alá, a tőkés ipar kialakulásának *második* lépcsőfokán immár egyre inkább a tengerentúli területek, nevezetesen az amerikai gyarmatok megnövekedett iparcikk-kereslete nyomult a *külső piaci* ösztönzések előterébe.²⁶

Közép-Kelet-Európa országai nemzetközi kereskedelmi szerepének csökkenését Nyugat-Európa gazdasága szempontjából, a közép-kelet-európai reláció világpiaci jelentőségének háttérbe szorulását a modern világgazdaság kibontakozásának második periódusában egyfelől a tengerentúli (amerikai) reláció súlyának megnövekedése, modern típusú szerepének előnyomulása idézte elő. Másfelől az a tény, hogy nagyjában ugyanez időre, a XVII. század közepére a közép-kelet-európai árutermelő gazdaság egészben véve fejlődésre képtelenné bizonyult, a megtorpanás és hanyatlás stádiumába került. Nem tudta megnövelni, sőt tartani sem eddigi élelmiszer- és nyersanyag-exportját nyugat felé; nem tudott piacbővülést nyújtani a nyugat-európai iparcikk-import számára, s az utóbbit persze korántsem azért, mintha saját ipari árutermelését versenyképesé, tőkésedővé emelte volna.

3.1 Az imént vázolt két, nagy horderejű változás-komplexus mellett, amely a világgazdaság kibontakozásának feltételeiben a XVII. század közepe tájára bekövetkezett — az amerikai gyarmatok gazdasági fejlődésének magasabb szintre emelkedése és a közép-kelet-európai országok gazdasági fejlődésének megrekedése mellett — hasonló irányban hatottak azok a lényeges változások, amelyeket maga *Nyugat-Európa*, a nyugat-európai gazdaság belső növekedése produkált. Ezeket röviden a következőkben összegezhetjük.

A modern típusú nemzetközi kereskedelem kialakulásának eddigi, első szakaszában még a kapitalizmus felé vezető úton legelől haladó nyugat-európai országokban is nagy erőt képviseltek a feudális viszonyok, falun és városban

²⁶ Az angol ipari export területi megoszlásának „átbillenését” a XVII. század második felében a legfontosabb kiviteli árut: a gyapjuszövetet illetően statisztikailag csak közvetve tudtuk megragadni (lásd fentebb a 23. jegyzetet). A többi iparcikknek esetében viszont már közvetlenül kimutathatjuk, mert ezek zömét Angliából egyenesen a nyugat-indiai és észak-amerikai brit gyarmatokra vitték ki. Londoni export-értékük az 1663–1669. évi átlag 222 000 fontról az 1699–1701. évek átlagában 420 000 fontra (az egész angol exporton belül pedig 8%-ra) növekedett; míg az első időmetszetben európai kikötőkbe 136 000, Amerikába és egyéb gyarmati területekre 86 000 font értékben kerültek, addig a XVII–XVIII. század fordulóján az európai kikötők 161 000 fontos részesedésével szemben az amerikai (és egyéb gyarmati) kikötőké immár 259 000 fontra ugrott. Az angol iparcikk (valamint indiai gyapotszövetek és holland, német vászonárúk) amerikai kivitelének megnövekedése szoros összefüggésben volt az amerikai cukor- és dohány behozatalának felfutásával: annak ellentétét alkotta, a rabszolgaszállítványok mellett. „Igy a XVII. században az angol réz-, vas-, selyem-, vászon-, ruházati, üveg-, papír-, bőripar stb. az Atlanti óceánon túli, védett piacain izmosodott meg”. — *Davis*, i. m. 154., 158–159. old.; vö. fentebb az 5. és 7. jegyzettel.

A XVIII. században azután az angol ipari export súlypontjának áthelyeződése Amerikába teljesen világossá vált. Erre nézve l. *Ph. Deane — W. A. Cole*, *British Economic Growth 1688–1959*. Cambridge, 1964. 87. old.; *Ph. Deane*, *The First Industrial Revolution*. Cambridge, 1965. 56. old.

egyaránt. Fennállt még a középkori jellegű városszerkezet: a városok féltékenyen ügyeltek önkormányzatukra, védelmezték a városgazdaság hagyományos fogyasztó és ellátó területe feletti uralmukat, feudális piacörzetük monopóliumát, — a céhek szívós harcot folytattak tőkésedő ipari vetélytársaik ellen, a nagykézműipar termékeinek betörése ellen. Számtalan példát lelhetünk erre a XVI. században még Németalföldön és Angliában is.²⁷

A középkori városi és céhalkotmány makacs ellenállása az egységes nemzeti piac kifejlesztésének erőivel szemben, a *belső* piac ebből következően még mindig viszonylag szűk volta, korlátozott terjedelme, a maga részéről is *külső* piacok felé orientálta a tőkésedő nyugat-európai iparvidékek termelését: közép-kelet-európai piacok felé, — ahol a feudális városfejlődés színvonala alacsonyabb, a városgazdaságok, a városi szuverénítás gazdasági és politikai hadállásai gyengébbek voltak, kisebb ellenállást tudtak csak kifejteni, kevésbé tudták piacukat megvédeni a külső árubehatolással szemben.²⁸

A középkori jellegű városszerkezet partikuláris erőinek szembeszegülése a gazdasági fejlődés új áramlataival, persze, hosszabb távon kilátástalannak bizonyult, kudarcra volt ítélve. A XVII. századi Nyugat-Európa a feudális jellegű városi elkülönülés és önkormányzat hanyatlásának, a városgazdaságok önállósága fokozatos megszűnésének és a nemzetgazdaságba való betagozódásának, a helyi piacörzetek felbomlásának, keretei áttörésének, a kapitalista tendenciák előtti fokozódó megnyílásának volt a tanúja.²⁹ A város kénytelen lemondani vidéki körzete iparcikkkel való ellátásában gyakorolt uralmáról: erre az eddigi monopolizált felvevő piacra mindinkább betörnek távolabbi ipari gócek, a tőkésedő nagykézműipar termékei, amit ipari áresések, válságjelenségek jeleznek és kísérnek a kontinentális Nyugat-Európa számos országában, — részben már az 1620-as évektől, általánosan a század közepétől fogva.³⁰ Az egységes nemzeti piac kialakulása ugyanis korántsem valami békés, harmonikus integrálódási folyamata a partikuláris piacörzeteknek, hanem a termelési és árarányok megbomlásán, súlyos konfliktusokon át valósul meg. Anglia tartott legelől a tőkés kibontakozásban: így itt a század közepén lezajlott polgári forradalom utáni évtizedekben a korábbi válságtünetek — az 1620-as,

²⁷ H. Pirenne, *Geschichte Belgiens*. Gotha, 1907. III. 271–288. old.; W. Cunningham, *The Growth of English Industry and Commerce during the Early and Middle Ages*.³ Cambridge, 1915. 506–525. old.; E. Baasch, *Holländische Wirtschaftsgeschichte*. Jena, 1927. 75–79. old.; H. Sée, *Französische Wirtschaftsgeschichte*. Jena, 1930. I. 91–94. old.

²⁸ Vö. M. Malowist, *The Economic and Social Development of the Baltic Countries from the Fifteenth to the Seventeenth Centuries*. *The Economic History Review*, 2nd Ser., Vol. XII. No. 2., 1959. 179. old.; *Supple*, i. m., 8–9. old.

²⁹ Gyimesi S., *A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában*. Kandidátusi értekezés. Bp., 1970. (Kézirat.)

³⁰ Az áralakulásra lásd alantabb a 38., 40. és 41. jegyzetet. — Az 1950–60-as években széleskörű vita bontakozott ki, főleg a gazdaságtörténeti szakirodalomban, az ún. XVII. századi válság problémájáról. A vita legújabb áttekintése, vitatható állásfoglalással: N. Steensgaard, *The Economic and Political Crisis of the Seventeenth Century*. Moscow, 1970. 1–8. old. (Előadás a XIII. Nemzetközi Történetéskongresszuson. Moszkva, 1970. aug.)

1640-es évek ilyenfajta jelenségei³¹ — immár eloszlanak, és eddig nem ismert tőkés prosperitás jegyében válik mintegy kézzelfoghatóvá, közvetlen realitássá a belső piac rohamos kitágulása, az egységes nemzeti piac megszületése.³²

Mindez azt jelenti, hogy a modern világ gazdaság kialakulásának *második* szakaszában a tőkésedő nyugat-európai, mindenekelőtt angliai ipar — amely előtt, mint láttuk, voltaképp ekkoriban tárultak fel igazán a tengerentúli (amerikai) piacok — egyben gyorsan szélesedő belső keresletre, hazai fogyasztásra talált; mindez szükségszerűen viszonylag csökkentette érdeklődését a közép-kelet-európai piacok iránt. Jellemző, hogy a forradalom évszázadát illetően az angol szakirodalom jónéhány képviselője — a külkereskedelem nagyarányú növekedése ellenére — a *home market* túlsúlyát hangoztatja a *foreign market*-tal szemben (sőt a *colonial market*-tal szemben is). Az erre vonatkozó — részben egykorú — számítások-becslések szerint az angol textilipar össztermelésének 2/5-t vitték ki, 3/5-e viszont az országon belül talált vásárlóra; a hazai piacon elhelyezett angol áruk teljes értéke pedig (ideértve a mezőgazdasági terményeket is) 1700-ban 42 millió font sterlingre rúgott, tehát több mint hatszorosára a kivitel előbb már idézett összértékének.³³

3.2 Ám nemcsak a Közép-Kelet-Európába menő iparcikk-*kivitel*, hanem az innen származó mezőgazdasági termény-*behozatal* iránt is lanyhult az érdeklődés ugyanez idő tájt Európa nyugatán. Az a tény, hogy a közép-kelet-európai országok nemzetközi kereskedelmi szerepe e téren is csökkent a XVII. század közepétől fogva, nemcsak agrárexportjuk fejlődésének belső, a termelési viszonyok, a „második jobbgyság” szabta korlátaiból következett — amelyekről fentebb már szólottunk —, hanem részben a Nyugat-Európa agrárimportigényét korlátozó tényezőkből is, amelyekre most kell egy pillantást vetnünk.

A legszembeötlőbb megintcsak Anglia esete. A szigetország — ahol a feudális agrárviszonyok elsöprésének újabb és újabb hullámai különösen kedvező terepet nyújtottak a tőke minden irányú előretörésének; ahol az ipar és a mezőgazdaság tőkés átfarmálódásának ösztönzői egymásba kapcsolódtak és egymást erősítették — Anglia tehát egész mezőgazdasági terményszükségletének fedezésére képessé, mi több: gabonaexportáló országgá vált, — éppen a XVII. század közepétől, az 1660-as évektől kezdve, s az is maradt vagy egy évszázadon keresztül, egészen az ipari forradalom kezdetéig. Elsősorban Hollandiába vitt ki gabonát, s „egy időben azt hitték, hogy Anglia veszi át a

³¹ J. D. Gould, The Trade Depression of the early 1620's. The Economic History Review, 2nd Ser., Vol. VII. No. 1., 1954. 81—90. old.; *Supple*, i. m., 52., 120. old.

³² Az 1660—1700 közötti évek „az angol történelem egyik leggyümölcsözőbb és legjelentesebb korszakát alkotják mind a mai napig”. — Ch. Wilson, England's Apprenticeship, 1603—1763. London, 1965. XII., 236. old. — Vö. R. M. Hartwell, Economic Growth in England before the Industrial Revolution: Some Methodological Issues. The Journal of Economic History, Vol. XXIX. N. 1. New York, 1969. 24—25. old.; Chr. Hill, Az angol forradalom évszázada, 1603—1714. Bp., 1968. 170., 215. old.

³³ J. Kulischer, Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit. München—Berlin, 1929. II. 167. old.; Lipson, i. m. II. 189—190. old.; Hill, i. m. 21—22. old.

balti országoktól Hollandia magtárának szerepét.³⁴ De más fejlemények más országokban is hasonló irányban munkáltak. Megindult az amerikai eredetű burgonya és kukorica nagyobb méretű termesztése Európában: az előbbi Írországbán, az utóbbi Spanyolországban már a XVII. század végén fontos szerepet töltött be a tömegfogyasztásban.³⁵ A nyugat-európai kontinens egyes országaiban — Spanyolországban, Portugáliában, Franciaország egyes részein — a század folyamán demográfiai pangás, ill. hanyatlás állott be.³⁶ Végül: úgyszólván általánosan megfigyelhető a XVII. századi Nyugat-Európában — korábbi előzmények erőteljes folytatásaként — az ipar vidékre húzódása, új falusi telephelyeinek kialakulása, az ún. „*rural industry*” kifejlődése.³⁷ Ez a folyamat — amely a feudális városgazdasági szerkezet már említett bomlásának, a hagyományos piacörzetek keretei szétfeszítésének másik tényezője volt — városi iparosok falura áramlását is magában foglalta. Ennél is lényegesebb azonban, hogy a „*rural industry*” — a tőkés manufaktúra-fejlődés e jellegzetes szétszórt (decentralizált) formája — nagyrészt a vidéki háziiparra, vagyis az őstermeléstől még teljesen el nem szakadt paraszti iparosra támaszkodott, aki munkaerejét mezőgazdasági és ipari tevékenység között osztotta meg, s így a létfenntartásához szükséges élelmiszerek egy részét is megtermelte. Mindez a *piac* jelentkező élelmiszerkeresletet csökkentette, és — egyéb okokkal együtt — az agrárárak, főképp a gabonaárak süllyedését, méghozzá az ipari árakénál nagyobb mértékű visszaesését: további válságjelenségeket idézett elő.³⁸ Egyúttal természetesen a mezőgazdasági termények iránt Közép-Kelet-Európa felé érvényesülő import-igény lanyhulását is maga után vonta.

3.3 Mindazok a nagyjelentőségű változások, amelyeket a modern világgazdaság kibontakozási folyamatának három fő elemét, három fő alkotó részét illetően — a nyugat-európai, a közép-kelet-európai és a koloniális gazdaságot illetően — a XVII. század közepe táján módunk volt megfigyelni, — mindezek a változások látnivalóan korlátozták a Nyugat-Európa és Közép-Kelet-Európa közötti áruforgalmi kapcsolatok továbbfejlődését, kiterjedését a modern világgazdaság kialakulásának második periódusában. Korlátozták, — de persze korántsem küszöbölték ki, szüntették meg ezeket a kapcsolatokat; még kevésbé változtatták meg az intrakontinentális kereskedelem áruössze-

³⁴ Angol terményt Hollandián kívül az Ibér-félszigetre exportáltak — amely szintén fontos piaca volt a baltikumi gabonának —, valamint a nyugat-indiai cukorgyarmatokra. — *Lipson*, i. m., II. 459–460. old.; *Clapham*, i. m. 283–284. old.; *Davis*, i. m. 165. old.; *Deane-Cole*, i. m. 65. old.

³⁵ *Masefield*, i. m. 276–278., 299–301. old.; *Faber*, i. m. 16–17. old.

³⁶ *K. F. Helleiner*, *The Population of Europe from the Black Death to the Eve of the Vital Revolution. The Cambridge Economic History of Europe. Vol. IV.* 40–58. old., — összefoglalóan, gazdag irodalommal.

³⁷ *Gyimesi*, id. kézirat, — a nemzetközi szakirodalom áttekintésével.

³⁸ *W. Abel*, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter.*² Hamburg–Berlin, 1966. 13., 145., 152. old.; *B. H. Slicher van Bath*, *The Agrarian History of Western Europe A. D. 500–1850.* London, 1963. 207., 211. old.

tételének eddigi jellegét. Közép-Kelet-Európa továbbra is iparcikkeket importált nyugat felől; Nyugat-Európa, amennyiben behozatali szükséglete volt alapvető élelmiszerekben, jelesen gabonában, azt továbbra is főként a közép-kelet-európai országokból fedezte. Hiszen, ha az Újvilágból *áttelepített*, meghonosított burgonya és kukorica már a XVII. század végén jelentős szerepet játszott egyes nyugat-európai országok agrártermelésében és népelelmézésében, a XVIII. században pedig erőteljesen folytatta európai előrenyomulását, addig a tengerentúlon *termelt* gabona, az amerikai búza behozatala csak jóval később, a XIX. század második felében kezdte számottevően befolyásolni a nyugat-európai agrárpiacot.³⁹

Ám ha az *árustruktúra* lényegében nem változott meg a nyugat és kelet közötti európai kereskedelemben, ennek *reálcsere-arányai* annál lényegesebb változáson mentek át a világgazdaság kialakulásának első időszakához képest. A XVI. század második felét általánosan jellemző rohamos áremelkedés, „árforradalom” már a XVII. század elejétől fogva lelassult, ill. árhullámzásoknak, átmeneti fellobbanásoknak és áreséseknek adta át a helyét, majd — éles, országokként és áruajtákként eltérő áringadozások után — részben már az 1620–30-as években, egészében pedig 1650 körül megállt: a XVII. század közepére az árforradalom korszaka végképp lezárult, befejezéséhez ért.⁴⁰ Az árforradalom megszűnése egyben az „ipari olló” bezárultát is jelentette. Az árak stagnálása vagy visszaesése — mint már céloztunk rá — mind iparcikkekre, mind mezőgazdasági terményekre kiterjedt, elsősorban azonban az utóbbiakat, leginkább a gabonát érintette; az áralakulás további menete pedig „agrár-olló” kialakulásához vezetett. „Bármilyen sok is még a tennivaló az árak egymáshoz viszonyított arányai kutatásának területén, egészében véve mégis világos, hogy a XVII. századot és a XVIII. század első felét általános árhanyatlás jellemzi”, továbbá, hogy ebben az időszakban „a gabonaárak szinte mindenütt erősebben estek vissza, mint más termékek árai”.⁴¹

Közép-Kelet-Európa nyugati irányú áruforgalmának strukturális jellege — iparcikk-import, agráréxport — immár tehát nem kedvező reálcsere-ará-

³⁹ Lásd pl. *Abel*, i. m. 258. old.; *Faulkner*, i. m. II. 411. old.; *Sándor P.*, A XIX. század végi agrárválság Magyarországon. Bp., 1958. 12–15. old.

⁴⁰ Az „árforradalom” és az azt követő árhanyatlási periódus kutatási eredményeinek és problémáinak legújabb összegezései, gazdag irodalommal: *E. J. Hamilton*, *The History of Prices before 1750*. XIe Congrès International des Sciences Historiques: Stockholm, 21–28. Aoút 1960. Göteborg — Stockholm — Uppsala, 1960. Rapports. I. 144–164. old.; *F. P. Braudel — F. Spooner*, *Prices in Europe from 1450 to 1750*. *The Cambridge Economic History of Europe*. Vol. IV. 378. és köv., különösen 421., 464., 467., 481. old. — A mezőgazdasági terményárakra, az iparcikkekét jóval meghaladó arányú emelkedésére az „árforradalom” idején, nagyobb visszaesésére a következő időszakban: *Abel*, i. m., 113–120. old.; 145., 152., 174. old.; *Slicher van Bath*, i. m. 197–198.; 206–212. old. — A lengyelországi áralakulásra: *S. Hozzowski*, *The Revolution of Prices in Poland in the 16th and 17th centuries*. *Acta Poloniae Historica*, II. Warszawa, 1959. 7. és köv., különösen 10–12. old.; a magyarországi áralakulásra: *Zimányi V.*, *Quelques aspects de la régression économique et sociale du XVIIe siècle*. (Kézirat.)

⁴¹ *B. H. Slicher van Bath*, *Die europäischen Agrarverhältnisse im 17. und der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts*. A. A. G. Bijdragen, 13. Wageningen, 1965. 144. old.

nyokat, tőkefelhalmozási lehetőségeket, hanem egyenlőtlen értékű árucserét, értékelvontást, kizsákmányolást jelentett. Érvényre juttatta a tőkés külkereskedelemnek azt a törvényszerűségét, amelyet Marx fejtett ki az átlagprofitráta süllyedésének egyik ellentendenciájaként, hogy ti. „a fejlettebb ország értékük felett adja el árúit”, „a kedvezőbb helyzetben levő ország a cserében több munkát kap vissza kevesebb munkáért”, s ez az értékelvontás akár aktív, akár passzív kereskedelmi mérleg mellett egyaránt megvalósulhat.⁴² Az európai intrakontinentális munkamegosztás fennmaradt, stabilizálódott, áthagyományozódott, sőt később elmélyült, de immár egyértelműen negatív hatással Közép-Kelet-Európa országai számára: az iparosodó-tőkésedő Nyugat-Európával szemben nagyjában és egészében az agrárövezet szerepére szorultak, gazdaságilag alárendelt, függő, kiszolgáltatott viszonyba kerültek, és ilyen helyzetben lépnek majd át, vagy másfél századdal később, a modern világgazdaság fejlődésének harmadik periódusába, amely az ipari forradalom angliai kibontakozásával veszi kezdetét.

*

Éppen ezen az alapon bocsátottuk előre értekezésünk bevezetőjében: Közép-Kelet-Európa nemzetközi kereskedelmi szerepe a korábbiakhoz képest nem csökkent, hanem növekedett korszakunkban; ám ennek a növekedésnek a jellege, sajátosságai egyfelől, a modern világgazdaság kialakulási folyamatának új jelenségei, újabb szakaszába lépése másfelől — mintegy a XVII. század közepére megérlelték, kibontakoztatták a negatív értelmű fordulatot Közép-Kelet-Európa nemzetközi kereskedelmi-gazdasági szerepében, mi több: századokra szólóan egész történelmi sorsában.

⁴² Marx, A tőke. III. Bp., 1961. 245–246. old.